

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historica XIV (2013)

Jan Rajman

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Miasta regionu górnej Wisły w XIX–XXI w. (1857–2009)

Cities of the upper Vistula region between the 19th and 21st century (1857–2009)

Abstract

The article discusses the urban settlement patterns in the upper Vistula region and their changes in the years 1857–2009. The detailed analysis concerns the period from the beginning of forming the basis of industrialization until the contemporary times when the traditional industry has lost its role as a city-forming factor. At the beginning of the 21st century, the region that currently includes 21 districts of the total area of 14,300 km² was inhabited by 3,5 million people, 55% of whom lived in 62 cities of different size. The analysis that was conducted in a few sub-periods showed that since their establishment, the cities developed mainly due to individually functioning economic and social factors. The fact that large Vistula areas were located on the borderland for an extended period of time played an important role in the process. Later on, industrialization factors led to the creation of a few characteristic settling arrangements which currently create the core of the spatial structure of the upper Vistula region.

Słowa kluczowe: region górnej Wisły, miejska sieć osadnicza, uprzemysłowienie

Key words: upper Vistula region, urban settlement patterns, industrialization

Tendencje przemian miejskiej sieci osadniczej określonego regionu geograficznego są swoistym odzwierciedleniem procesu wzrostu społeczno-gospodarczego. Dlatego też, w celu racjonalnego kształtowania i sterowania procesem rozwojowym różnych układów przestrzennych, ważnym zagadnieniem wydaje się określenie tych tendencji, które doprowadziły do współczesnego stanu miejskiej sieci i ukazania roli ważniejszych jej ogniw jako ośrodków wzrostu lokalnego lub regionalnego.

Przedmiotem szczegółowych rozważań jest sieć miast położonych w dorzeczu górnej Wisły, czyli na rozległym obszarze rozciągającym się od źródeł rzeki do ujścia Sanu, rozpatrywana w dłuższym okresie, od początków kształtowania się podstaw uprzemysłowienia regionu aż po czasy współczesne. Okres ten obejmuje w zasadzie dwie odmienne fazy kształtowania się stosunków społeczno-gospodarczych, związane z przedindustrialnym i industrialnym rozwojem, które przejawiały się w zróżnicowanych czynnikach wzrostu.

W fazie przedindustrialnej, miasta, gromadząc kapitał handlowy oraz pełniąc różne wyspecjalizowane funkcje rzemieślnicze i inne związane z obsługą zaplecza, stawały się ośrodkami centralnymi otaczających je obszarów rolniczych. Odległości między takimi miastami były raczej niewielkie, toteż w warunkach słabo wykształconej sieci komunikacyjnej również i obszar oddziaływania na zaplecze był nieduży. Większość małych, ale gęsto rozmieszczonych miast pełniła zatem w okresie przedindustrialnym jedynie funkcje lokalnych ośrodków wzrostu. W przeciwieństwie do nich, obszar wpływu wyspecjalizowanych ośrodków miejskich, do których w regionie górnej Wisły należały przykładowo Kraków, Cieszyn, Bielsko, Sandomierz i Tarnów, nie był już tak wyraźnie ograniczony przestrzennie. Można zatem wstępnie założyć, że miasta te stanowiły już w fazie przedindustrialnej ważne ogniwa wzrostu regionalnego.

W chronologicznie zróżnicowanej fazie industrialnej, zapoczątkowanej na Śląsku Cieszyńskim i w Ziemi Chrzanowskiej już na przełomie XVIII i XIX w., na czołowe miejsce wysunęły się procesy uprzemysłowienia, które wpłynęły na narastającą koncentrację przestrzenną działalności gospodarczej i ludności w coraz większych ośrodkach miejskich. W wyniku postępującego od 2 połowy XIX w. wzrostu znaczenia społeczno-gospodarczego miast, z których jedynie część włączona została w powstający wówczas system połączeń kolejowych, następował zatem zróżnicowany rozwój, wyrażający się m.in. w niejednakowym przyroście demograficznym.

Zakres przestrzenny niniejszego opracowania pokrywa się z umownym regionem górnej Wisły, który dla celów roboczych i porównawczych wyodrębniono na obszarze czterech południowych województw: śląskiego, małopolskiego, świętokrzyskiego i podkarpackiego. Obszar ten różni się nieco od podobnego regionu, będącego przedmiotem wcześniejszego opracowania¹. W niniejszym opracowaniu posłużono się bowiem aktualnym podziałem administracyjnym kraju, zaliczając do regionu górnej Wisły terytorium tych powiatów, które w swych społeczno-gospodarczych dziejach związane były z górną Wisłą jako rzeką i wiślany szlakiem komunikacyjnym. Są to zatem powiaty, przez obszar których przepływa bezpośrednio Wisła (cieszyński w woj. śląskim oraz krakowski i wielicki w małopolskim), a także te, których terytorium przylega do tej rzeki. Na obszarze lewobrzeżnym są to powiaty: pszczyński, bieruńsko-lędziński, chrzanowski, proszowicki, kazimierski, buski, staszowski i sandomierski, na prawym zaś brzegu Wisły kolejno powiaty: bielski, oświęcimski, wadowicki, bocheński, brzeski, tarnowski, dąbrowski, mielecki, tarnobrzeski i stalowowolski. Przyjęcie takiego obszaru do rozważań, których czasokres wydłużono do początków XXI w., wynika z jednej strony z hydrograficznej specyfiki górnego odcinka Wisły i jej głównych dopływów, z drugiej zaś z obecnego układu funkcjonalno-hierarchicznego położonych na tym terenie miast. Układ ten odzwierciedla bowiem ciążenia konkretnych małych miast i gmin do ośrodków

¹ Por. J. Rajman, Z. Ziolo, *Przemiany sieci miast regionu górnej Wisły w XIX i XX wieku*, [w:] *Studia nad gospodarką i siecią osadniczą regionu górnej Wisły*, red. J. Rajman i J. Hampel (Seria: „Wisła w dziejach i kulturze Polski”, t. IV), Warszawa 1992, s. 97–128, tab. 12.

powiatowych, stanowiących po 1998 roku znów podstawowe ogniwa samorządu terytorialnego na poziomie ponadgminnym.

Tak przyjęty obszar 21 powiatów obejmuje 14 312 km², zamieszkały obecnie przez 3437,5 tys. osób. Przeciętne zagęszczenie ludności wynosi zatem 239,5 os./km², udział zaś ludności miejskiej kształtuje się na poziomie 55,0%, czyli niższym od średniej krajowej (61,5%). Poszczególne części regionu wykazują jednak duże różnice, tak w zagęszczeniu ludności, jak i w poziomie umiastowienia. O ile w czterech nadwiślańskich powiatach woj. śląskiego gęstość zaludnienia wynosi 342 os./km², to w czterech powiatach lewobrzeżnych woj. świętokrzyskiego już tylko 88 os./km². Najwyższym poziomem umiastowienia charakteryzuje się „małopolska” część omawianego regionu (wraz z Krakowem w miastach mieszka tu 57,9% ludności), ale niewiele niższym także część „podkarpacka” (55,3%), w której z kolei nie ma ani jednego wielkiego miasta².

W rozpatrywanym okresie w sieci miejskiej regionu górnej Wisły stwierdzono generalnie postępujący proces koncentracji ludności w coraz większych ośrodkach, przy charakterystycznym dla kapitalistycznej industrializacji wypadaniu z tej sieci małych miast, o słabszych podstawach społeczno-gospodarczego rozwoju. Część z nich odzyskała swe prawa miejskie dopiero po 1980 r. Ilustracją tego procesu jest zmniejszanie się w rozpatrywanym regionie liczby miast z 72 w przekroju 1857 r. do 43 w 1910 r. oraz 38 w przekroju 1939 i 1946 r., po czym nastąpił ponowny wzrost do 51 miast i osiedli w 1960 r. oraz do 62 miast różnej wielkości w końcu 2009 roku³.

W analizowanym procesie wzrostu demograficznego miast regionu górnej Wisły zaznaczały się różne tendencje, będące wynikiem zmieniających się uwarunkowań politycznych i stosunków społeczno-gospodarczych. Generalnie możemy tu wyróżnić dwa okresy, z dwoma podokresami każdy. Pierwszy obejmuje schyłek gospodarki feudalnej i początkowy etap kapitalistycznych stosunków produkcji, przypada zaś na czasy zaborów, kiedy to miasta regionu górnej Wisły znajdowały się w granicach trzech odrębnych struktur politycznych. Drugi podokres rozwoju omawianej sieci miast kształtował się w wyniku zmiany sił politycznych w Europie po I wojnie światowej, które doprowadziły do odzyskania przez Polskę niepodległości. W wyniku tego procesu zanikła dawna granica zaborcza na Wiśle w dół od Krakowa, a cały region górnej Wisły znalazł się w obrębie jednolitego organizmu państwowego.

Również drugi, powojenny okres rozwoju sieci miast podzielić można na dwa, nierówne czasowo podokresy. Do końca lat 80. XX w. rozwój społeczno-gospodarczy

² Wszystkie wielkości zaludnienia miast zaczerpnięto z opracowań: A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, „Dokumentacja Geogr. IGPAN”, z. 3/4, 1967, s. 1–31 i tabele w układzie alfabetycznym; *Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946–1974 wg podziału administracyjnego kraju z 1 czerwca 1975*, Warszawa 1975; *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym. Materiały i opracowania*, Warszawa 1992–2011 (kolejne edycje).

³ Liczba miast na podstawie J. Rajman, Z. Ziolo, *Przemiany sieci miast...*

kraju odbywał się w warunkach gospodarki centralnie sterowanej, z bardzo silnie zaznaczającym się akcentem uprzemysłowienia. Po 1989 r. miasta rozpatrywanego regionu, podobnie jak i całego kraju, poszukują już nowych dróg swej ponownej aktywizacji i rozwoju w warunkach tworzonej gospodarki rynkowej, przy wyraźnie słabszym wpływie czynnika uprzemysłowienia. Należy przy tym podkreślić, że w podokresie tym zmniejszyła się wprawdzie bardzo wyraźnie dynamika ludności miejskiej, wzrasta jednak aktywizująca rola samorządów lokalnych, co widoczne jest m.in. w reaktywowaniu praw miejskich w odniesieniu do 12 małych ośrodków, głównie położonych w środkowej części regionu górnej Wisły, na prawym jej brzegu⁴.

W pierwszym z analizowanych podokresów funkcje i pozycja ekonomiczna miast regionu górnej Wisły były jeszcze silnie związane z ogólną sytuacją gospodarczą i polityczną państw zaborczych. Miasta położone na prawym brzegu Wisły rozwijały się wówczas w granicach monarchii habsburskiej, miasta lewobrzeżne zaś, położone w dół od Krakowa, były usytuowane na granicznej rubieży zaboru rosyjskiego. Również obszar regionu górnej Wisły położony powyżej Krakowa nie stanowił jednolitego terytorium politycznego, gdyż jego lewobrzeżna część podzielona była między Prusy (Pszczyna, Bieruń Stary) oraz Austrię (miasta Śląska Cieszyńskiego, Chrzanów, Alwernia, Nowa Góra, Kraków).

Wisła, która pierwotnie była czynnikiem integrującym obszary położone na obu brzegach rzeki, w okresie zaborów stała się poniżej Krakowa wyraźną barierą polityczną, dezintegrującą te obszary. Wpłynęło to na przecięcie istniejących od dawna licznych szlaków handlowych, biegnących z południa na północ i przekraczających w kilku miejscach nurt Wisły⁵. Postępujące zacofanie gospodarcze przygranicznych miast, głównie lewobrzeżnych, pogłębiał dodatkowo fakt, że region górnej Wisły położony był na słabo zaktywizowanych peryferiach państw zaborczych. Na obrzeżach przygranicznych ze względów strategicznych celowo hamowano bowiem rozwój ekonomiczny, tworząc z nich niezagospodarowane rubieże. Także powstające wówczas linie kolejowe omijały ten obszar⁶, przez co region górnej Wisły pozostał niedoinwestowany.

W podokresie przypadającym na początki gospodarki kapitalistycznej miasta regionu górnej Wisły odznaczały się jeszcze dużym zacofaniem. Wpłynęły na to przede wszystkim niekorzystna polityka gospodarcza zaborców, niski stan rolnictwa, słabe możliwości właściwego wykorzystania miejscowych surowców, brak

⁴ Np. Ciężkowice (1998), Czchów (2000), Nowy Wiśnicz (1994), Wojnicz (2007) – por. M. Najgrakowski, *Miasta Polski do początku XXI wieku. Podstawowe informacje o datach założenia i likwidacji*, „Dokumentacja Geogr. IGIPZ PAN”, nr 39, Warszawa 2009, s. 188.

⁵ A. Jureczko, *Średniowieczne mosty i przewozy na górnej Wiśle (na wschód od Krakowa)*, [w:] *Studia i materiały z dziejów osadnictwa i gospodarki górnej Wisły w okresie przedrozbiorowym*, red. F. Kiryk (Seria: „Wisła w dziejach i kulturze Polski”, t. III), Warszawa 1990, s. 7–35.

⁶ Por. T. Lijewski, *Rozwój sieci kolejowej Polski*, „Dokumentacja Geogr. IGPAN”, z. 5, Warszawa 1957, s. 97 (układ chronologiczny linii kolejowych); Z. Zioło, *Wpływ politycznej granicy zaborów na sieć kolejową Polski Południowo-Wschodniej*, Katowice 1993, s. 221–231.

powiązań kolejowych i lokalnego przemysłu oraz duża konkurencyjność (zwłaszcza w Galicji) towarów austriackich, czeskich i węgierskich. Brak otwartego rynku miejskiego był też główną przyczyną zastoju gospodarczego i słabego rozwoju demograficznego, pogłębianego dodatkowo dużą emigracją, w tym zamorską. Jedynie miasta położone w zachodniej części regionu (Bielsko, Biała, Andrychów, Skoczów) znajdowały się wówczas w nieco lepszej sytuacji ekonomicznej, głównie dzięki silniejszej pozycji tamtejszego przemysłu włókienniczego.

Czynniki osłabionego rozwoju gospodarczego miast prawobrzeżnych przejawiały się przede wszystkim w ich odcięciu od reszty ziem polskich, w systematycznym upośledzeniu przez władze austriackie (m.in. poprzez dyskryminowanie wyrobów miejscowego przemysłu i rzemiosła), a ponadto tkwiły w feudalnych metodach gospodarowania w rolnictwie i utrzymującej się zależności prywatnych miasteczek od właścicieli ziemskich⁷.

W jeszcze gorszej sytuacji znalazły się miasta położone na lewym brzegu Wisły poniżej Krakowa, czyli w zaborze rosyjskim. Degradacja ogarnęła tu większość miast, które pozostawały nie tylko na peryferiach państwa, ale także na peryferiach wolno rozwijającej się gospodarki kapitalistycznej. Taka sytuacja była szczególnie widoczna na przykładzie dawnej stolicy województwa – Sandomierza⁸.

Warto również nadmienić, że część małych miast, w tym także położonych w regionie górnej Wisły, zachowała w połowie XIX w. jedynie historyczne prawa miejskie, a w rzeczywistości ani znaczeniem gospodarczym, ani charakterem zatrudnienia mieszkańców nie różniła się wiele od wsi. W lewobrzeżnym dorzeczu Wisły (w dzisiejszym woj. małopolskim i świętokrzyskim) większość historycznych miasteczek utraciła w latach 1867–1870 swe prawa miejskie i została zrównana w swych uprawnieniach z gminami wiejskimi. W wyniku tych regulacji prawno-administracyjnych z 22 istniejących jeszcze w 1857 r. na lewym brzegu górnej Wisły miast, pozostały tam w 1880 r. jedynie 3 ośrodki z formalnymi uprawnieniami.

Słabe podłoże rozwoju ekonomicznego oznaczało dla większości miast regionu górnej Wisły jedynie poziom lokalny w sieci osadniczej. W przekroju 1857 r. w 72 miastach tego regionu mieszkało łącznie 198,4 tys. osób, w tym 43,6 tys. w samym Krakowie, który skupiał wówczas 22,0% ludności miejskiej omawianego regionu. Kolejne miasta były już kilkakrotnie mniejsze: Bielsko 8,7 tys., Tarnów 8,3 tys., Cieszyn 8,1 tys., Bochnia 5,5 tys., Chrzanów 5,2 tys. mieszkańców. W sieci osadniczej najliczniej reprezentowane były wówczas ośrodki małe, liczące 1–2 tys., a niekiedy nawet poniżej tysiąca mieszkańców. Te lokalne ośrodki stanowiły w rozpatrywanym przekroju czasowym 64,9% wszystkich miast, skupiając jednak tylko 28,1% ludności miejskiej charakteryzowanego regionu⁹.

⁷ Więcej na ten temat por. S. Grodziski, *W Królestwie Galicji i Lodomerii*, Kraków 1976, s. 301.

⁸ K. Wilgatowa, *Analiza położenia geograficznego Sandomierza*, „Annales UMCS”, vol. 5, Seria B, Lublin 1950 (druk: 1952), s. 179–206.

⁹ Wielkości i wskaźniki koncentracji ludności miejskiej wyliczono na podstawie J. Rajman, Z. Ziolo, *Przemiany w sieci miast...*

Rezultatem historycznego procesu zagęszczania sieci miast w regionie górnej Wisły była wyraźnie zarysowana już w połowie XIX w. tendencja do stosunkowo równomiernego ich rozmieszczenia. Było to szczególnie widoczne w części lewo-brzeżnej regionu, od Proszowic po Sandomierz. Sieć taką tworzyły jednak przede wszystkim małe ośrodki, w tym położone blisko Wisły lub bezpośrednio nad nią: Koszyce przy ujściu Szreniawy, Nowy Korczyn przy ujściu Nidy, na jej lewym brzegu, Połaniec przy ujściu Czarnej. Specyficzne położenie nadwiślańskie miał również założony w XIII w. Opatowiec, który ulokował się na wysokim, lewym brzegu rzeki, na wprost ujścia Dunajca do Wisły. Tuż nad Wisłą, na wysokim jej brzegu stanowiącym już krawędź Wyżyny Sandomierskiej opadającej tu ku rzece, usytuowały się Sandomierz i Zawichost. Miasta, które powstały w pewnym oddaleniu od doliny Wisły, reprezentowały już głównie typ nadrzecznego położenia wyżynnego, jak np. Proszowice i Słomniki nad Szreniawą, Skalbmierz nad Nidzicą, Wiślica nad Nidą, Kurozwęki i Staszów nad Czarną.

Odmienny układ przestrzenny, ale również odzwierciedlający równomierne występowanie miast zaznaczał się w połowie XIX w. na podgórskich terenach prawobrzeżnych, od Bielska po Lanckoronę, uzupełniony o miasta położone już bliżej Wisły: Oświęcim przy ujściu Soły, Zator w dolnym biegu Skawy, Skawina w dolnym biegu Skawinki.

Warunki środowiska przyrodniczego, a przede wszystkim podmokły i zabagniony teren na prawym brzegu Wisły poniżej Krakowa, zajęty głównie przez lasy, wpłynęły na utrzymanie się tu pewnej pustki osadniczej, ciągnącej się od Niepołomic po Baranów Sandomierski¹⁰. Wyjątek stanowiły tu dwa małe miasta: Uście Solne przy ujściu Raby oraz Szczucin, ulokowany przy brodzie na Wiśle, na historycznym szlaku handlowym przebiegającym z południa na północ. Na wschód od Krakowa i Niepołomic miasta na prawobrzeżnym obszarze regionu górnej Wisły powstawały zatem w pewnym oddaleniu od kapryśnej rzeki, w pasie od Bochni po Mielec, reprezentując charakterystyczny typ położenia brzeżno-podgórskiego¹¹. Miasta wykorzystywały tu gospodarcze walory kontaktu Pogórza Karpackiego i Kotliny Sandomierskiej¹², a ponadto lokowały się na płaskowyżach tej kotliny (Dąbrowa Tarnowska, Radomyśl Wielki). Na zachodnim skraju Płaskowyżu Tarnowskiego, w dolinie Dunajca usytuowały się dwa małe miasta: Żabno, pochodzące z XIV w. i Radłów, który do tzw. miasteczek zaczęto zaliczać dopiero w 2 połowie w XIX w. Kolejny ciąg małych miast powstał na Pogórzu Wiśnickim i Ciężkowickim, od Lipnicy Murowanej po Ciężkowice, także wykorzystując walory nadrzecznego położenia w dolinach Uszwicy, Białej Dunajcowej i Dunajca. Te podgórskie miasta należą

¹⁰ M. Dobrowolska, *Procesy osadnicze w dorzeczu Wisłoki i Białej Dunajcowej w tysiącleciu*, Kraków 1985, głównie s. 64–92 oraz 127–137.

¹¹ Por. M. Kiełczewska-Zaleska, *Geografia osadnictwa*, Warszawa 1972, w różnych miejscach, głównie s. 143–154.

¹² J. Rajman, *Funkcje miast karpackich*, „Folia Geogr. Ser. Geogr.-Oecon.”, vol. XV, Kraków 1983, s. 39–50 (zob. szczególnie uwagi na s. 40–45).

jednak do regionu górnej Wisły tylko nominalnie, ze względu na ich administracyjną przynależność do powiatów nadwiślańskich.

Dominujące w sieci osadniczej miasta (liczące w połowie XIX w. ponad 5 tys. mieszkańców) ulokowały się na terenie podgórskim (Bielsko, Cieszyn), na styku pogórzy i kotlin (Bochnia, Tarnów), na obszarach wyżynnych (Chrzanów, Staszów) oraz w zwężeniach doliny Wisły (Kraków). Wzdłuż samej Wisły, równoległe do znaczącego przed zaborami szlaku handlowego prowadzącego od Krakowa w kierunku Sandomierza, usytuowane były miasta najmniejsze. W wyniku ustalenia granicy zaborów na tym odcinku Wisły zmniejszyło się jednak ich znaczenie gospodarcze, toteż w przekroju 1857 r. należały one już do kategorii ośrodków podupadających.

W rezultacie zarysowanych wyżej uwarunkowań rozwoju gospodarczego, liczba miast w regionie górnej Wisły zmniejszyła się do końca XIX w. o 26 jednostek. W decydującym stopniu wpłynął na to ukaz carski z 1869 r. o zdegradowaniu 20 miast lewobrzeżnych do rzędu „osady”, którym to zarządzeniem objęte były również dwa późniejsze ośrodki powiatowe: Busko i Proszowice. W końcu XIX w. istotne zmiany osadnicze wystąpiły również na prawym brzegu Wisły, gdzie z sieci tamtejszych miast i miasteczek wypadło 9 lokalnych ośrodków. W konsekwencji tych zmian cała miejska sieć osadnicza regionu górnej Wisły obejmowała w przekroju 1900 r. już tylko 43 ośrodki różnej wielkości. Zasygnalizowane procesy doprowadziły zatem do znacznego przerzedzenia sieci miast, a tym samym do pogorszenia warunków obsługi mieszkańców ich zaplecza. Przy zmniejszającej się liczbie miast, ludność miejska regionu wykazywała jednak w okresie 1857–1910 istotny wzrost ilościowy, ze 198,4 tys. do 400,1 tys. mieszkańców, to jest o 101,6%, przy średniorocznym przyroście statystycznym o 3,8 tys. osób. W wyniku tego przyrostu przeciętna wielkość miasta (bez Krakowa) zwiększyła się też wydatnie, bo z 2180 do 6134 osób w 1910 r. W procesie wzrostu ludności miejskiej regionu górnej Wisły wiodącą rolę odgrywał jednak sam Kraków, który w okresie 1857–1910 powiększył liczbę mieszkańców z 43,6 tys. do 142,5 tys., to jest o 226,7%, zaś jego udział w zaludnieniu miejskim regionu wzrósł z 22,0% do 35,6%. Wzrost demograficzny pozostałych miast był już znacznie słabszy, bo tylko o 66,5%, do łącznej liczby 257,6 tys. mieszkańców.

W rozpatrywanym okresie 1857–1910 w strukturze miast regionu górnej Wisły zaznaczają się już jednak tendencje do powstawania coraz to większych jednostek. Poza Krakowem wykształciło się w początkach XX w. już 8 miast o rozpiętości zaludnienia od 10,1 tys. mieszkańców (Oświęcim) do 36,7 tys. (Tarnów). W strukturze miejskiej sieci osadniczej coraz mniejszą rolę odgrywały natomiast miasta małe, liczące do 5 tys. mieszkańców, gdyż ich udział w ogólnej liczbie ludności miejskiej zmniejszył się radykalnie, bo z 57,4% w 1857 r. do 15,0% w 1910 r. W tym samym czasie całkowicie zanikła sieć najmniejszych miast, o jednostkowym zaludnieniu poniżej tysiąca osób (w całym regionie pozostała jedynie „klasztorna” Alwernia z prawami miasteczka), na co wpłynęła przede wszystkim wspomniana degradacja większości z nich do rzędu „osad”, zrównanych w uprawnieniach z gminami wiejskimi.

W rozpatrywanym okresie kształtowania się podstaw gospodarki kapitalistycznej zaznaczył się także zróżnicowany proces wzrostu demograficznego poszczególnych miast. Z 13 miast liczących w 1857 r. 1–2 tys. mieszkańców, aż 9 pozostało w 1910 r. w tej samej grupie, można zatem przypuszczać, że nie uzyskały one jeszcze wówczas silniejszych podstaw rozwoju. Tylko dwa miasta z tej grupy (uprzemysłowiony Andrychów i kolejowy Rozwadów) awansowały o dwie klasy, do kategorii 3–5 tys. mieszkańców. W grupie dziewięciu następnych miast (2–3 tys. w 1857 r.) najsilniejszy wzrost wystąpił w podkrakowskim Podgórzu, które w 1910 r. liczyło już ponad 22 tys. mieszkańców.

Dogodniejsze warunki rozwoju miały miasta większe (3–5 tys. w 1857 r.), z których 7 przesunęło się do przedziału 5–10 tys., a Oświęcim jeszcze o grupę wyżej. Korzystne możliwości rozwojowe miały również miasta największe, liczące już w 1857 r. od 5 do 10 tys. mieszkańców. Wszystkie miasta z tej kategorii awansowały bowiem o jedną lub więcej grup, w tym Bielsko do kategorii 15–20 tys., a Cieszyn przesunął się aż o trzy przedziały, do grupy miast liczących w 1910 r. ponad 20 tys. mieszkańców. Jeszcze wyżej, bo do kategorii ponad 30 tys. awansował w tym okresie Tarnów, do czego przyczynił się czynnik jego uprzemysłowienia oraz narastająca funkcja ważnego węzła kolejowego¹³.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości miasta regionu górnej Wisły znalazły się ponownie w jednym organizmie państwowym, co powinno korzystnie wpłynąć na ich rozwój gospodarczy. W rzeczywistości jednak dawna granica zaborów na Wiśle stała się granicą oddzielającą powstałe po obu brzegach rzeki województwa. Region górnej Wisły był zatem znów obszarem problemowym, usytuowanym na peryferiach czterech ówczesnych województw: śląskiego, krakowskiego, kieleckiego i lwowskiego. Takie położenie geograficzne utrudniało również prawidłowy rozwój infrastruktury komunikacyjnej, przede wszystkim kolejowej.

Lata I wojny światowej wpłynęły też na zahamowanie wzrostu demograficznego wielu miast, na co wskazuje ich struktura wielkościowa w 1921 r. Ponadto pięć małych miast utraciło prawa miejskie, a samodzielne dotąd Podgórze połączyło się w 1915 r. z Krakowem. W sieci miejskiej regionu górnej Wisły znalazły się jednak ponownie Busko (1916 r.) i Słomniki (1917 r.), które odzyskały utracone w XIX w. prawa miejskie. W rezultacie tych zmian liczba ludności miejskiej w całym regionie górnej Wisły wzrosła jednak nieznacznie, bo do 402,9 tys., wobec 400,1 tys. w 1910 r. Na sam Kraków przypadało w 1921 r. 45,6% tej populacji.

W okresie międzywojennym rozwój miast odbywał się w zmieniających się warunkach, które były odzwierciedleniem kolejnych faz cyklu kryzysowego w gospodarce. Warunki dla intensywniejszego rozwoju powstały dopiero w fazie ożywienia pokryzysowego w latach 1936–1939¹⁴. Tworząca się wówczas koncepcja planowanego rozwoju gospodarki państwa obejmowała bowiem znaczną część regionu gór-

¹³ Por. obszerną monografię geograficzną Tarnowa: Z. Simche, *Tarnów i okolice*, Tarnów 1930, s. 303 (głównie 86 i nast.).

¹⁴ M. Drozdowski, *Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936–1939*, Warszawa 1963, s. 317; Z. Ziolo, *Wpływ polityki państwa na rozwój i przemiany struktury przestrzennej prze-*

nej Wisły, na obszarze którego powstawały częściowo zręby Centralnego Okręgu Przemysłowego¹⁵.

W zaistniałej sytuacji ekonomicznej miasta omawianego regionu miały bardzo różne warunki rozwoju społeczno-gospodarczego. Odzwierciedleniem tych uwarunkowań był wzrost ludności miejskiej z 402,9 tys. w 1921 r. do 603,9 tys. w 1939 r., to jest o 50,0%, przy stabilnej wprawdzie liczbie miast, ale ich geograficznej zmienności. W okresie międzywojennym prawa miejskie utraciło bowiem 6 jednostek, położonych w środkowej części regionu (Ciężkowice, Lanckorona, Nowy Wiśnicz, Szczucin, Uście Solne, Wojnicz), odzyskały je natomiast Proszowice (1923), Skalmierz (1927), Zator i Żabno (1934) oraz Zawichost (1935). W zmieniającej się wówczas sieci miast znalazły się ponadto Krzeszowice (1933 r.), znane uprzednio z funkcji uzdrowiskowej, które przejęły niejako rolę ośrodka lokalnego Nowej Góry¹⁶. W przededniu II wojny światowej sieć miast regionu górnej Wisły obejmowała zatem 38 jednostek, o łącznym zaludnieniu 603,9 tys. osób, z czego na sam Kraków przypadało 42,9% tej populacji. Przeciętna wielkość miasta, nie licząc wielkomiejskiego już Krakowa, wynosiła w 1939 r. 9270 osób (w samym Krakowie w 1939 r. odnotowano 259 tys. mieszkańców).

W całym regionie górnej Wisły najliczniej reprezentowane były nadal miasta małe, liczące 5–10 tys. mieszkańców. W 13 ośrodkach tej kategorii mieszkało już jednak tylko 15,0% ludności miejskiej regionu, podczas gdy miasta liczące ponad 10 tys. mieszkańców (bez Krakowa), skupiały już 34,7% tej populacji.

W przekroju 1939 r. nie występowały już miasta najmniejsze (poniżej 2 tys.), podczas gdy w 1921 r. było jeszcze 11 takich lokalnych ośrodków. Zanik tej kategorii był przede wszystkim wynikiem kolejnego wypadania z sieci miejskiej najsłabszych jej ogniw. Tylko jedno miasto z tej grupy (Trzebinia) wykazywało wyższe tempo wzrostu demograficznego, awansując o trzy grupy wielkościowe, do kategorii ośrodków liczących w 1939 r. od 5 do 10 tys. mieszkańców. U podstaw tego wzrostu leżał czynnik uprzemysłowienia oraz kształtująca się funkcja węzła kolejowego.

W okresie międzywojennym odnotowano dość równomierny wzrost poszczególnych miast. Potwierdzeniem tego może być fakt, iż spośród 38 jednostek miejskich, tyle samo miast nie zmieniło pozycji w grupach wielkościowych, ile awansowało do kategorii wyższych. Od tej prawidłowości odbiegały oczywiście te miasta, które dopiero w tym okresie odzyskały utracone w XIX w. prawa miejskie, a także miasta największe: Bielsko, Tarnów i Kraków, charakteryzujące się wyraźnym wzrostem potencjału gospodarczego i wysokim tempem przyrostu ludności.

Druga wojna światowa przyniosła ogromne zniszczenia miast, także w sferze społeczno-demograficznej. Spadek zaludnienia większości miast był przede

mysłu (na przykładzie Centralnego Okręgu Przemysłowego), „Folia Geogr., Ser. Geogr.-Oecon.”, vol. XVII, Kraków 1984, s. 89–102.

¹⁵ J. Gołębiowski, *Sektor państwowy w gospodarce Polski międzywojennej*, Warszawa 1985, s. 367 (głównie s. 200–214).

¹⁶ A. Kwiatek-Sołtys, *Krzeszowice – studium funkcjonalne małego miasta*, „Czas. Geogr.”, t. LXVII, 1996, z. 3–4, s. 365–375.

wszystkim rezultatem eksterminacyjnej polityki okupanta, prowadzącej m.in. do eliminacji ludności żydowskiej, charakterystycznego składnika populacji wielu małych miast. Na złożoną sytuację demograficzną miast we wschodniej części regionu górnej Wisły wpłynęła też dodatkowo utrzymująca się tam od lipca–sierpnia 1944 r. linia frontu.

W pierwszych latach po wojnie usunięto wprawdzie w znacznym stopniu bezpośrednie skutki zniszczeń w miastach, równocześnie jednak wiele z nich mocno się wyludniło w wyniku odpływu części ich mieszkańców na ziemie zachodnie. Także w regionie górnej Wisły straty ludnościowe były duże, na co wskazuje liczba 481,9 tys. mieszkańców miast w przekroju 1946 r. W porównaniu ze stanem przedwojennym nastąpił zatem spadek zaludnienia miast o 121,9 tys. osób, to jest do 79,8% stanu z 1939 r. Generalnie rozpatrywane tu miasta przesunęły się też do niższych grup wielkościowych, a w tych samych grupach pozostało jedynie kilka większych ośrodków. Wyraźnie obniżyła się również przeciętna wielkość miasta (liczona bez Krakowa), bo do 6825 osób, a w sieci osadniczej pojawiło się znów 7 miast najmniejszych, liczących w 1946 r. poniżej 2 tys. mieszkańców.

Szczególnie wysoką rangę w sieci miast miał Kraków, który pomimo dużych strat wojennych skupiał aż 47,6% zaludnienia miejskiego regionu. Drugą pozycję zajmował tradycyjnie Tarnów, który w stosunku do stanu z 1939 r. utracił jednak prawie 40% swego zaludnienia. Na trzeciej pozycji ulokowało się Bielsko, z liczbą 25,7 tys. mieszkańców, co w porównaniu ze stanem z 1939 r. oznaczało jednak spadek o 20%. Te trzy wiodące ośrodki miejskie koncentrowały w przekroju 1946 r. aż 59,8% ludności miejskiej regionu górnej Wisły. W całej sieci najliczniej reprezentowane były miasta od 3 do 5 tys. mieszkańców (11 ośrodków) oraz od 5 do 10 tys. (10 miast). Te dwie grupy skupiały łącznie 23,9% ludności miejskiej rozpatrywanego regionu.

W pierwszym podokresie powojennym do wiodących czynników rozwoju społeczno-gospodarczego należały procesy odbudowy zniszczeń oraz industrializacji kraju. Do połowy lat 70. XX w. przemysł uważany był bowiem za główny czynnik aktywizujący, który w widoczny sposób zmieniał oblicze wielu regionów, głównie poprzez zwiększającą się siłę oddziaływania miejskich rynków pracy¹⁷. W wyniku realizacji zasady uprzemysławiania słabych ekonomicznie obszarów, także wiele miast w regionie górnej Wisły uzyskało wówczas nowe podstawy rozwojowe. Wykształciły się też nowe ośrodki zatrudnienia, które przejmowały funkcje elementów dynamizujących wzrost obszarów oddziaływania miast. We wschodniej części regionu górnej Wisły były to przede wszystkim inwestycje związane z rozbudową Stalowej Woli oraz kształtującym się tam Tarnobrzeskim Regionem Siarkowym, łącznie z budową wielkiej elektrowni ciepłej w Połańcu, w centralnej zaś części powstające lub rozbudowywane zakłady przemysłowe okręgu tarnowskiego.

¹⁷ A. Karpiński, *Zagadnienia socjalistycznej industrializacji Polski*, Warszawa 1958, s. 240; M. Dobrowolska, *Czynniki kształtowania się, przeobrażania i rozpadu społeczno-ekonomicznych struktur regionalnych*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci prof. Włodzimierza Antoniewicza*, „Światowit”, t. XXIV, Warszawa 1962, s. 127–158; J. Rajman, *Procesy urbanizacyjne w obrzeżu Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*, Kraków 1969, s. 104.

W wielki ośrodek przemysłowy przekształcił się także Kraków, z największą wówczas w Polsce hutą żelaza i szeregiem innych, dużych zakładów. Również zachodnia część regionu górnej Wisły otrzymała nowe impulsy rozwojowe, m. in. poprzez budowę Fabryki Samochodów Małolitrażowych w Bielsku-Białej oraz rozbudowę Zakładów Chemicznych w Oświęcimiu i Wytwórni Silników Wysokoprężnych w Andrychowie.

Wykładnikiem procesu współzależności industrializacji i urbanizacji był bardzo dynamiczny rozwój ludnościowy miast, w tym także nowych. W regionie górnej Wisły prawa miejskie otrzymały najwcześniej Stalowa Wola (1945 r.) i Czechowice-Dziedzice (1951 r.), dwa ośrodki położone na przeciwległych krańcach regionu. W okresie najsilniejszego, a przy tym na wespół żywiołowego rozwoju przemysłu, do połowy lat 70. łącznie, pojawiło się też 11 nowych miast, powstałych z przekształcenia osiedli utworzonych na mocy odnośnej Ustawy z 1954 r. Miasta te skupiały się w zachodniej części regionu górnej Wisły, na obszarze ówczesnych powiatów: cieszyńskiego (Ustroń i Wisła), bielskiego (Mikuszowice Śląskie i Szczyrk), tyskiego (Imielin i Łędziny), oświęcimskiego (Brzeszcze) i chrzanowskiego (Chełmek, Jeleń, Libiąż i Siersza). We wschodniej części regionu górnej Wisły pojawiło się wówczas tylko jedno miasto – Nowa Dęba w pow. tarnobrzeskim. Część tych osiedli zanikła jednak jeszcze w tym samym podokresie w wyniku ich włączenia do sąsiednich, większych miast (Mikuszowice Śląskie włączono do Bielska, Siersza znalazła się w granicach Trzebini, a Jeleń został wchłonięty przez dynamicznie rozwijające się Jaworzno, znajdujące się już jednak poza umownymi granicami regionu górnej Wisły).

W pierwszym z powojennych podokresów (1946–1960) zaznaczył się już wyraźnie proces zwiększania potencjału demograficznego poszczególnych miast, przy liczebnym ich wzroście do 51 ośrodków. W tych samych przedziałach wielkościowych pozostało 14 miast, do wyższych zaś przedziałów awansowało w tym czasie 18 małych miast oraz wszystkie miasta średnie i duże. Na wzrost ludności miejskiej regionu górnej Wisły nie miały wpływ miały wspomniane wyżej awanse kilku uprzemysłowionych osad oraz turystyczno-wypoczynkowych wsi do kategorii osiedli miejskich. Miejska sieć rozpatrywanego regionu wzbogaciła się bowiem w tym podokresie o 12 osiedli i 3 miasta, zaś Białą Krakowską połączono w 1951 r. z Bielskiem.

W drugim podokresie (1960–1980) zaludnienie miejskie regionu górnej Wisły wzrastało już wolniej, do 1615,2 tys., to jest o 55,3%, przy wyraźnym zahamowaniu tego wzrostu pod koniec tego okresu. Na słabszą dynamikę wielu miast, głównie małych, wpłynęła przede wszystkim trudna sytuacja ekonomiczna, której przejawem była m.in. zmniejszająca się od połowy lat 70. XX w. rola przemysłu jako czynnika miastotwórczego. Nie bez wpływu był również generalnie obniżający się przyrost naturalny populacji miejskiej.

Ostatni z rozpatrywanych tu podokresów obejmuje lata 1980–2009, czyli pokrywające się w znacznym stopniu z okresem współczesnej transformacji ustrojowej. W rezultacie kolejnych zmian administracyjnych sieć miast regionu górnej Wisły zwiększyła się do 62 ośrodków, ale liczba mieszkańców miast wzrosła jedynie do poziomu 1883,8 tys. osób, tj. zaledwie o 16,6% w porównaniu ze stanem z 1980 r.

Zmieniła się jednak struktura wielkościowa miast. Największym potencjałem ludnościowym dysponowały bowiem pod koniec tego okresu miasta z grupy 10–20 tys. oraz 20–50 tys. mieszkańców, które skupiały już 31,0% ludności miejskiej całego regionu. Zmniejszył się natomiast udział zaludnienia Krakowa z 43,7% do 40,1%, przy nieznacznym już przyroście demograficznym tego największego miasta regionu (z 706,1 tys. do 754,6 tys. mieszkańców, to jest o 6,9%).

Jak już wspomniano, miasta regionu górnej Wisły powstawały w różnych okresach historycznych, z przewagą lokacji średniowiecznych. Przeprowadzona analiza wzrostu demograficznego nie wykazała jednak wyraźniejszych relacji między wielkością miast, a okresem ich powstawania. Można zatem przyjąć, że konkretne miasta rozwijały się, niezależnie od czasu ich lokacji, w wyniku indywidualnie działających czynników ekonomiczno-społecznych. Taki trend rozwoju demograficznego widoczny jest szczególnie w grupie miast najstarszych, charakteryzujących się bardzo dużą rozpiętością wielkości zaludnienia. Przykładowo w grupie miast XIII-wiecznych wielkość ta waha od 1,8 tys. w Zawichoście do 40,3 tys. w Oświęcimiu i 754,6 tys. mieszkańców w nieporównywalnym, bo stołecznym dla rozważanego tu regionu, Krakowie. Podobnie w grupie miast o genezie XIV-wiecznej wielkość ośrodka waha się od 1,3 tys. w Skalmierzu (najmniejsze dziś miasto regionu górnej Wisły) do 39,3 tys. w Chrzanowie i 175,7 tys. w Bielsku-Białej. Także miasta najmłodsze, powstałe dopiero w XX w. charakteryzują się zróżnicowaną wielkością zaludnienia, od 5,8 tys. w turystyczno-wypoczynkowym Szczyrku do 64,3 tys. mieszkańców w silnie uprzemysłowionej Stalowej Woli.

Rozpatrując miasta od strony genezy i rozmieszczenia geograficznego należałoby podkreślić, że najstarsze miasta charakteryzują się równomiernym rozmieszczeniem, podczas gdy miasta o późniejszej genezie są już bardziej rozproszone w różnych częściach rozpatrywanego tu regionu. Odrębną kategorię reprezentują dziś ośrodki lokalne o reaktywowanych po 1980 r. prawach miejskich, gdyż skupiają się one przede wszystkim w prawobrzeżnej, podgórskiej części omawianego obszaru, głównie w powiatach bocheńskim, brzeskim i tarnowskim, czyli na dalekich już peryferiach regionu górnej Wisły. Na lewym brzegu Wisły (poza Skatą w powiecie krakowskim, która prawa miejskie odzyskała w 1987 r.) trzy takie miasta położone są we wschodniej części, w powiatach staszowskim (Osiek i Połaniec) i sandomierskim (Koprzywnica), wykazując jednak zarazem, w przeciwieństwie do reaktywowanych miast podgórskich, bliższy związek z doliną Wisły.

Przeprowadzona analiza zmian w rozmieszczeniu przestrzennym i strukturze wielkościowej miast regionu górnej Wisły potwierdziła istnienie pewnych prawidłowości rozwojowych tej sieci. Umownie wyznaczony obszar badań ograniczył wprawdzie interpretację zjawiska umiastowienia do relacji głównie ilościowych, równocześnie pozwolił jednak na wyróżnienie kilku charakterystycznych układów terytorialnych, różniących się funkcjami zlokalizowanych tam miast i dynamiką zaludnienia.